

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 342.7:[342.951:504](477):[327.5:355.01(477:470)«2022/2024»

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/15>

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT UNDER THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION IN THE RUSSIA

Гайдук К.Ю., здобувач PhD кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу особливостей здійснення та захисту права особи на безпечне довкілля. Основний фокус зосереджується на генезі визнання та змістовного наповнення цього права, оскільки як на теоретичному, так і на законодавчому рівні цьому питанню не було приділено належної уваги, що породжує обмеженість правоохоронних та правозахисних засобів забезпечення суб'єктивного права особи. Визначається, що з часів закріплення в ст. 50 Конституції України права на безпечне для життя і здоров'я довкілля відбулося нормативне розширення його змісту, зокрема, ст. 293 ЦК України доповнила його правомочностями поширювати та збирати інформацію не лише про стан довкілля, а й про якість харчових продуктів, та навіть закріпила право на безпечні для людини продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо, проте, не визначила механізму забезпечення здійснення та захисту цього права. Обґрунтовано, що подальший розвиток ідеї змістовного наповнення цього права та його нормативного закріплення орієнтований на забезпечення безпеки «довкілля» як «середовища існування людини». Останнє має бути синхронізованим з визначенням кореспондування обов'язку держави забезпечити таку безпеку шляхом здійснення «контролю над ризиками» чи «управління ризиками» та вирішення питання відповідальності за наслідки такого управління.

В статті обґрунтовується, що в умовах збройної агресії РФ проти України варто розглядати особливості здійснення та захисту права на безпечне довкілля у випадку його порушення фізичними, юридичними особами чи органами державної влади України та у випадку його порушення РФ, її органами, включно ЗС РФ. Зроблено висновок, що здійснення цього особистого немайнового права не пов'язане із здійсненням активних дій право володільцем і полягає в не порушенні цього права іншими особами та в виконанні покладеного на державу та її органи протиставленого обов'язку вжиття заходів, спрямованих на забезпечення цього права. Захист права, порушеного внаслідок збройної агресії РФ проти України потребує формування відповідного механізму на міжнародному рівні, оскільки притягнення РФ як відповідача у судовому порядку ускладнене нормативами міжнародного права про повагу до державного суверенітету. До того ж, РФ вийшло з Конвенції 1950 р., якою було запроваджено функціонування ЄСПЛ, що ускладнює притягнення її до відповідальності в добровільному порядку. Відповідний примусовий міжнародний механізм має бути сформований.

Ключові слова: безпека, право на безпеку, безпечне довкілля, право на безпечне довкілля, право на інформацію про стан довкілля, здійснення права, захист порушеного права.

The article is devoted to the analysis of the features of the implementation and protection of a person's right to a safe environment. The main focus is on the genesis of the recognition and meaningful fulfillment of this right, since due attention was not paid to this issue both at the theoretical and legislative levels, which leads to the limitation of law enforcement and human rights protection means of ensuring the subjective right of a person. It is determined that since the establishment in Art. 50 of the Constitution of Ukraine, the right to an environment safe for life and health, there was a regulatory expansion of its content, in particular, Art. 293 of the Central Committee of Ukraine supplemented its powers to disseminate and collect information not only about the state of the environment, but also about the quality of food products, and even established the right to consumer products that are safe for humans (food products and household items), proper, safe and healthy working conditions, living, training, etc., however, did not determine the mechanism for ensuring the exercise and protection of this right. It is substantiated that the further development of the idea of meaningful filling of this right and its normative consolidation is aimed at ensuring the safety of the "environment" as the "environment of human existence". The latter should be synchronized with the definition of the corresponding obligation of the state to ensure such security by implementing "risk control" or "risk management" and solving the issue of responsibility for the consequences of such management.

The article substantiates that in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, it is worth considering the specifics of the implementation and protection of the right to a safe environment in the event of its violation by individuals, legal entities or state authorities of Ukraine, and in the event of its violation by the Russian Federation, its bodies, including the Armed Forces of the Russian Federation. It was concluded that the exercise of this personal non-property right is not related to the performance of active actions by the right holder and consists in the non-violation of this right by other persons and in the fulfillment of the opposite duty assigned to the state and its bodies to take measures aimed at ensuring this right. The protection of the rights violated as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine requires the formation of an appropriate mechanism at the international level, since the involvement of the Russian Federation as a defendant in court proceedings is complicated by the norms of international law on respect for state sovereignty. In addition, the Russian Federation withdrew from the 1950 Convention, which established the functioning of the ECHR, which makes it difficult to bring it to justice voluntarily. An appropriate coercive international mechanism should be formed.

Key words: safety, right to safety, safe environment, right to a safe environment, right to information about the state of the environment, exercise of the right, protection of the violated right.

Постановка проблеми. В широкому сенсі право особи на безпеку стало широко обговорюватися в наукових колах як наслідок прагнення особи до безпечного існування за наявності ризиків різного характеру (природних, політичних, техногенних, тощо), які несли загрозу

життю чи здоров'ю особи чи звичного укладу її буття в умовах науково-технічного прогресу, який дав підстави для усвідомлення можливості управління ризиками. Водночас, відсутність можливості забезпечити повний контроль над ризиками істотним чином гальмував закрі-

плення цього права та гарантій його здійснення та захисту. Стаття 50 Конституції України обмежилася закріпленням права на безпечне довкілля, яке змістовно обмежувалося правом на інформацію про його стан [1]. Стаття 293 ЦК України хоч і розширила зміст цього права до права також поширювати та збирати інформацію не лише про стан довкілля, а й про якість харчових продуктів, та навіть закріпила право на безпечні для людини продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо, проте, не конкретизувала зміст та не визначила механізму забезпечення здійснення та захисту цього права [2]. За умови розуміння під «довкіллям» «середовища існування людини» існує потреба у вирішенні питання змісту права на безпечне довкілля та його забезпечення. Останнє має бути синхронізованим з визначенням кореспондування обов'язків держави: забезпечити таку безпеку, а відповідно, і бути відповідальною за не створення безпечних умов існування людини, чи лише взяти на себе «контроль над ризиками» чи управління ними без відповідальності за наслідки досягнення мети такого контролю. Питання актуалізоване в глобальному сенсі і в контексті викликів, зумовлених збройною агресією РФ проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питанням безпеки було присвячено кілька науково-практичних конференцій: «Безпека як правовий концепт» (Київ, 20 квітня 2018 р.), «Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах» (Київ, 21 травня 2020 р.), «Безпека в інтелектуальному вимірі» (Київ, 23 листопада 2023 р) та ін., на яких обговорювалися різні аспекти «безпеки», зокрема, й безпеки особи та її права на безпеку. Під егідою Фонду ім. Фрідріха Еберта було проведено дослідження за темою «Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину». Здебільшого, наукові дослідження за тематикою були сфокусовані на питаннях або ж безпеки в широкому розумінні, або в контексті екологічної безпеки. Окремі стосувалися проблем якості продуктів харчування. Так, А.М. Бабенко, О.О. Борисова, Д.С. Суханова, І.О. Шаповалова присвятили свою роботу питанням юридичної безпеки (Юридична безпека особи: історія, теорія та законодавство) (2021), В.П. Тихий «Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види» (2016), О.Г. Турченко «Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту» (2019), О. Толкаченко «Право громадян на продовольчу безпеку» (2022), О.О. Борисова «Поняття «безпеки людини» в правовому полі України» (2022), Н.О. Горобець «Право на безпеку» (2023), Т.П. Кірієнко «Еволюція підходів до розуміння поняття «право людини на безпеку»: вітчизняна та зарубіжна доктрина» (2023), М.М. Пендюра, О.В. Кришевич «Право людини на безпеку в зарубіжній та вітчизняній історико-правовій думці» (2023), С. Петков, О. Явний, О. Корецький «Право і правова безпека в сучасних українських реаліях» (2024), В.М. Вовк «Право на безпеку як фундаментальне право людини» (2024). Означене дає підстави для певних висновків: право особи на безпечне довкілля не було предметом глибоких монографічних досліджень. Пов'язано з досліджуваною тематикою стала праця М.М. Великанової «Ризики в цивільному праві» (2019). Водночас, зважаючи на наявність наукових підходів щодо філософсько-правового визначення «права на безпеку» як фундаментального, існує потреба в співвідношенні його з правом «особи на безпечне довкілля» для вироблення єдиного методологічного підходу з цього питання, а в подальшому, – вирішення наукового завдання визначення права особи на безпечне довкілля, його змісту та гарантій, особливо в умовах збройної агресії РФ проти України.

Постановка мети. Поставлено мету дослідити особливості здійснення та захисту права особи на безпечне довкілля в умовах збройної агресії РФ проти України. Від-

повідно до мети визначено завдання: визначити історичний аспект становлення права на безпечне довкілля, визначити його зміст та об'єм, гарантії здійснення та захисту в умовах збройної агресії РФ проти України, встановити співвідношення категорій «право на безпеку» та «право на безпечне довкілля».

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія РФ проти України змусила по-новому поглянути на пріоритети та цінності. Те, що сприймалося як догма чи як «саме собою зрозуміле», як даність в одну мить втратило свою непорушність, а відтак, спонукало зрозуміти необхідність у їх забезпеченні безпеки від різноманітних факторів, і в першу чергу, наслідків воєнної агресії. Життя, здоров'я, права і свободи було переосмислено в контексті найвищої «соціальної цінності». Стало цілком зрозуміло, що ці цінності потребують охорони та захисту. Нажаль, одних лише правових засобів для їх забезпечення в умовах збройних конфліктів виявляється недостатньо. Водночас, підтверджується відома теза теорії права, що право як феномен є формою існуючих в суспільстві відносин. Тож і застосування силових засобів (військової протидії збройній агресії) теж має правову форму. Право як феномен та як явище реальної дійсності є дієвим інструментом регулювання суспільних відносин, здатним впливати на поведінку їх учасників.

Тривалий час об'єктивне право асоціювалося з правовим регулюванням, основу якого складало право публічне. Закономірно, що навіть особисті права людини сприймалися на основі такого нормативного (позитивного) підходу. Це не узгоджувалося ані з класичним поділом права на публічне та приватне за критерієм «інтересу» чи «користі», ані з теорією природних прав людини. Остання хвиля теорії природних прав людини мала на меті довести належність прав людини людині в силу її приналежності до «роду людського», а не в силу «дозволу» можливої певної поведінки державою шляхом їх нормативного закріплення, що лежить в основі розуміння «правового регулювання». Означена теорія внесла певні вектори, проте, нажаль, не змінила докорінно концепції правового регулювання, розуміння ролі держави і права в регульованні суспільних відносин, пояснюючи походження прав людини, проте, не змінюючи характеру впливу на її поведінку. Стаття 3 Конституції України докорінно змінила характер відносин осі людина/держава, визначивши пріоритетність людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека як найвищої соціальної цінності [1]. Держава стала відповідальною перед людиною за свою діяльність. Діалектичний метод дослідження вимагає комплексного підходу до визначення складових явищ правової дійсності та їхнього взаємозв'язку. Саме тому при визначенні особливостей здійснення та захисту права на безпечне довкілля є потреба у визначенні відповідної та взаємопов'язаних та взаємозумовлених категорій, зокрема, ризику, безпеки, безпечного довкілля, та, закономірно, змісту права на безпечне довкілля.

Аналіз наукових праць з досліджуваної теми свідчить про наявність різновекторних підходів та відсутність єдиної позиції щодо змісту права на безпечне довкілля. Такий підхід зумовлений, здебільшого, історичними передумовами, – коли під категорією «довкілля» розумілося «навколишнє природне середовище». Тому сприяла і абстрактність положень ст. 50 Конституції України, яка, до того ж, обмежувала це право правом на достовірну інформацію про стан довкілля. Так, і в сучасних дослідженнях автори виходять з тих же положень, визнаючи право на безпечне довкілля екологічним правом.

Аналізуючи особливості здійснення права на безпечне довкілля і здоров'я довкілля погоджуємося з позицією К.В. Денисенко, що реалізація цього права не потребує активних дій з боку громадян, за виключенням застосування терміну «реалізація» [3, с. 323]. Оскільки ЦК

України застосовує термін «здійснення» цивільних прав, то напевно, слід застосовувати його в даному контексті. Закономірно, що здійснення права на безпечне довкілля полягає не в активних діях носія суб'єктивного права, а в можливості перебувати в стані безпеки, який має бути забезпечений: обов'язком абсолютної множинності суб'єктів (осіб) не порушувати це право (в цьому аспекті воно є абсолютним правом) (утримання від дій, якими може бути порушене це право); обов'язком зобов'язаної особи вчиняти дії, визначені як її обов'язок забезпечити стан такої безпеки (наприклад, МОЗ України та заклади охорони здоров'я, органи Укрдержпродспоживслужби, охорони праці, екологічної інспекції, інші контролюючі та правоохоронні органи, ЗСУ та ін.). Закономірно, що розуміння права на безпечне довкілля на рівні розуміння його як безпечного середовища існування людини підіймає його до рівня права на безпеку в різних середовищах, а не лише в екологічному. Саме за такого підходу наразі здійснення досліджуваного права в період збройної агресії РФ проти України зумовлене, в першу чергу, здатністю ЗСУ протистояти їй, здатністю забезпечити таку безпеку. Відтак, на території, на якій держава має можливість здійснювати свою юрисдикцію і забезпечувати діяльність органів державної влади є можливості для виконання без певних обов'язків держави.

Можливість захисту цивільних прав є однією з гарантій здійснення права особи. Стаття 16 ЦК України закріпила низку судових способів захисту порушеного права, які є універсальними. Відтак, застосування певного способу захисту порушеного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля зумовлене здатністю обраного способу захисту відновити порушене право. За визначенням Л.А. Калишук невід'ємною та необхідною умовою ефективного захисту суб'єктивного права є правильне розуміння поняття та змісту зазначеного права як об'єкта правового захисту [4, с. 89]. Авторка звернулася до питання захисту права на безпечне довкілля в ЄСПЛ. Вона наводить матеріали справи Онер'їлді проти Туреччини від 18.06.2002 р., в якій Суд розширив межі відповідальності держави за небезпечну діяльність чи бездіяльність та визнав обов'язок держави вживати заходи, спрямовані на захист життя від реальної загрози, про яку органи державної влади знали чи повинні були знати. Суд визнав порушення Туреччиною ст. 2 Конвенції (право на життя). Суд тлумачив ч. 1 ст. 2 Конвенції не лише як обов'язок держави утримуватися від навмисного та неправомірного позбавлення життя, а й як обов'язок вживати належних заходів для захисту життя осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Автор також зазначає, що в практиці ЄСПЛ право на безпечне для життя та здоров'я довкілля пов'язується також з порушенням права на повагу до сімейного та приватного життя (ст. 8 Конвенції) [4, с. 89].

10 лютого 2011 року ЄСПЛ прийняв рішення у справі «Дубецька та інші проти України» [5]. Воно стало відправним у вирішенні питання захисту права особи на безпечне для життя та здоров'я людини довкілля. Національна судова система стала на захист порушеного права, відходячи від вирішення питання на основі наявності чи відсутності порушення норм екологічного законодавства. Так, Постановою КАС ВС у справі № 640/351/20 від 16.03.2023 р. справу було направлено на новий розгляд з підстави відсутності належної правової оцінки попередніми судами доводів позивачки щодо порушення вимог безпеки [6]. Постановою КЦС ВС у справі № 369/7171/16 від 05.04.2023 р. було частково задоволено вимоги позивачів, які довели, що ареал їхнього проживання (грунти, атмосферне повітря і водні об'єкти) підданий понаднормативному забрудненню небезпечними речовинами, що є наслідком незаконної діяльності відповідача [7].

Аналіз судової практики за позовами про захист порушеного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля доводить, що позивачі, здебільшого, орієнтовані на розуміння цього права в широкому сенсі. Так, у справі № 572/4412/13-ц позивач звернувся за захистом порушеного права на безпечне і спокійне життя погрозами фізичної розправи [8]. Суд відмовив у задоволенні позовних вимог через відсутність доказів порушення суб'єктивного права. В іншій справі № 175/1022/20 позивач вимагав захистити порушене право, обравши спосіб, не передбачений ст. 16 ЦК України, – шляхом ліквідації корупційної схеми щодо перерахування субсидії через Ощадбанк [9]. Суд також відмовив у задоволенні позовних вимог. В справі № 175/48/22 позивач звернувся до Дніпровської районної державної адміністрації з позовною вимогою про відшкодування моральної шкоди у зв'язку з неотриманням інформації на запит щодо надання субсидії на сплату комунальних послуг, які позивачем були сплачені в розмірі 3739,99, отримуючи пенсію в розмірі 3664,51 грн., чим створено загрозу для життя особи, притому, що ст. 48 та 50 Конституції України гарантують право на достатній життєвий рівень для особи і сім'ї, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини, безпечне для життя і здоров'я довкілля. Відмову суд обґрунтував відсутністю належних та допустимих доказів, які підтверджують протиправність дій чи бездіяльності відповідача, що могло бути підставою для встановлення факту завдання шкоди позивачу протиправним діянням державним органом [10].

Шкода, завдана екології збройною агресією РФ проти України наразі оцінюється відповідно до Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 [11]. Відповідно до неї наказами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України було затверджено методики: визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 05.10.2022 р. № 414); визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 15.10.2022 р. № 424); визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 18.05.2022 р. № 295); визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ від 04.04.2022 р. № 167) та ін.. Вбачаємо, що такий підхід не достатньо мірою задовольняє потреб захисту порушених прав на безпечне для життя та здоров'я довкілля (в контексті природних ресурсів). Так, при затопленні Каховської ГЕС порушення прав громадян України на безпечне для життя та здоров'я довкілля полягало не лише в завданні шкоди природним ресурсам, майну, а й в порушенні усталеного порядку життя, викликаного потоком води, загрозою життю та здоров'ю громадян, що стало наслідком дій ЗС РФ.

В умовах збройної агресії РФ проти України варто розглядати особливості здійснення та захисту права на безпечне довкілля у випадку його порушення фізичними, юридичними особами чи органами державної влади України та у випадку його порушення РФ, її органами, включно ЗС РФ.

Тож питання охорони та захисту права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля виходить на міжнародний рівень, оскільки йдеться про шкоду (включно, моральну шкоду), завдану ЗС країни-агресора (РФ), а на непідконтрольних територіях також органами її державної влади. Водночас, притягнення останньої до відпові-

дальності та як відповідача за позовами громадян України про захист порушеного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля наразі є проблемним через бар'єр поваги до державного суверенітету іншої країни, закріпленого актами міжнародного права. Виключення РФ з Ради Європи мало наслідком її виходу з Конвенції 1950 р. Відтак, звернення за захистом порушеного права до РФ як відповідача до ЄСПЛ наразі є неможливим.

С.О. Болдіжар та В.І. Пішта зробили висновок, що судова практика в питанні забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як екологічних прав людини в Україні розвивається, але потребує вдосконалення [12, с. 604], а в умовах збройної агресії РФ проти України потребує уточнення щодо: розширення змісту досліджуваного права як сфери екологічних прав до права на безпечне середовище існування людини; виходу за межі національного права, потреби реформування міжнародного права для вирішення завдання забезпечення та захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля на наднаціональному (міжнародному рівні).

Висновки. Доктринальні підходи визначення змісту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закрі-

плені в ст. 293 ЦК України розширили нормативні підходи у визначенні категорії «довкілля» як «навколишнього природного середовища» до «середовища існування людини (фізичного, природного, соціального, віртуального та ін.), яке має бути безпечним через вжиття державою «за можливості» заходів, спрямованих на забезпечення контролю ризиків та їх мінімізацію. Здійснення цього особистого немайнового права не пов'язане із здійсненням активних дій правоволодільцем, навпаки, воно полягає в непорушенні цього права іншими особами та в виконанні покладеного на державу та її органи протиставленого обов'язку вжиття заходів, спрямованих на забезпечення цього права. Захист права, порушеного внаслідок збройної агресії РФ проти України потребує формування відповідного механізму на міжнародному рівні, оскільки притягнення РФ як відповідача у судовому порядку ускладнене нормативами міжнародного права про повагу до державного суверенітету. До того ж, РФ вийшло з Конвенції 1950 р, якою було запроваджено функціонування ЄСПЛ, що ускладнює притягнення її до відповідальності в добровільному порядку. Відповідний примусовий міжнародний механізм має бути сформований.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Верховна Рада України*. 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України. *Верховна Рада України*. 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Денисенко К.В. Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «*Аналітично-порівняльне правознавство*». С. 324–327. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299964/292407>
4. Калишук Л.А. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та механізм його захисту в Європейському Суді з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 86–89.
5. Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03): рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text.
6. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 640/351/20 від 16 березня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109601322>.
7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 369/7171/16-ц від 05 квітня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110147148>
8. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 17.01.2014 р. у справі № 572/4412/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36689779>
9. Рішення Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 16.02.2022 р. у справі № 175/1022/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/-Review/103372406#>
10. Рішення Дніпропетровського районного суду від 25.01.2023 р. у справі № 175/48/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108581586>
11. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
12. Болдіжар С.О., Пішта В.І. Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля у практиці Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 602–605.